

Қалиолла А., Анипина А.К.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қытайтану кафедрасы,
Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: ardah63@mail.ru, aliya_anipina123@mail.ru

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ «ТАБУ» СӨЗДЕР ТУРАЛЫ

Берілген мақалада қазақ ұлты арасында қолданылатын «Тыйым сөздер» ұғымы мысалдармен беріліп қаралады. Сонымен қатар, қазақ ұлты дәстүрінің, салтының принциптері жан-жақтан қаралады.

Түйін сөздер: тыйым сөздер, табу, салт-дәстүр, тәрбие, әдеп-иба, ахлақ.

Kalyolla A., Anipina A.K.

Kazakh National University al-Farabi, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: ardah63@mail.ru, aliya_anipina123@mail.ru

«Forbidden words» in the culture of the Kazakh language

The article considers the concept of «Forbidden words» of the Kazakh nation with numerous examples. And also, the principles of traditions and customs of the Kazakh people.

Key words: swear words, taboos, tradition, education, ethics, ahlak.

Калиолла А., Анипина А.К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы,
e-mail: ardah63@mail.ru, aliya_anipina123@mail.ru

«Запрещенные слова» в культуре казахского языка

В статье рассматривается понятие «запрещенные слова» среди казахской нации с многочисленными примерами, а также принципы, традиции и обычаи казахского народа.

Ключевые слова: запрещенные слова, табу, традиция, воспитание, этика, аглақ.

«Тыйым» сөзінің халықаралық атауы «Табу» болып келеді. «Табу» деген бұл сөз ағылшын және полинезия тілдерінен келген.

Ағылшынша таңбалануы «Tabo», «Tabu» болып оқылады. Сөздің өзіндік тура мағынасы қасиетті, тыйым салынған деген мағынаны білдіреді. Бұл тым ертеде діндік сенімдерге нұқсан жеткізетін немесе дінді бүлдіретін, оған кесірін тигізетін бейбас қылықтарды шектеу, яки бөгеу салу үшін дүниеге келгендігі бесенеден белгілі. Осыдан заңдастырылып әрі кемелденіп, біртұлғаланып терминдік, тұрақты категориялық мазмұнға ие болды. Осы себепті бұл ұғымның айналасына жинақталған көзқарас, идея бой-

ынша бұған қайшы келсек ұлы табиғат күштері алдына жаратушы алдында кешірілмес ауыр күнәға батамыз деп сенген. Сондықтан әр пенде осы ұғымның айналасында өзіндік тілдік және қимылдық өлшемдерін жасаған. Тарихтың дәлелі бойынша, бұл ұғымды ерте заманда, нақтылап айтқанда 1770 жылдардың басында Джекуб деген адам Полинезия тілін қатынас құралы ететін Танго аралында өмір сүрген тұрғындар арасынан жазып алған деседі. Десе де, олардың ойлары бойынша құпия, тылсымның барлығы осы ұғымның көлемінен өрбиді деп есептеген. Осылайша өздеріне жат немесе түсініксіздеу сезілетін барлық құбылысқа үрке, қорқа қараған.

Содан олардың барлығына көздері жеткен. Түсінікті есімдерден тыс одан басқа тағы да біртүрлі ат қойып, құпиялап, ардақтап, ым-шаралап атаған.

Сондықтан да, бұл оның тым ертеде дінмен байланысты өрбігенінен және Ислам, Христиан діндерінің барлығында да дерлік бар болғандығынан бұлтарыссыз дерек береді. Ал, тым ертеде бүкіл Шығыс жарты шарды өзек еткен отқа табынушылыққа, яғни Шаманға келсек, оларда бұл көзқарас тіпті де терең өмір сүргенін көреміз. Олар негізінен бұл ұғымға күшті әр беруде жарлықты негіз ете отырып, барған сайын тылсымданған. Мысалы: Күнге, Айға, Жұлдызға, отқа табыну сол кездің ең негізгі тәңірді танушылық сынды өзекті идеяның бүкіл құрылымдық жүйесін қалыптастырған. Олардың ойынша бұл әлемнің өзегі де тірегі де жарыққа барып тіреледі. Басқаша айтқанда, олар жарықты жаратушы немесе бізге көрінбей тұрған тәңірдің сағымы, арайы деп білген. Сонымен қатар, осы көзқарастың ең асқынған сипаты көптеген ұлттардағы, тіпті қазірге дейін өмір сүріп отырған өлікті өртеу әрекеттерінен де айқын байқауға болады. Бұл ұғым бойынша өлген адамды өртеу тәңірге деген құрмет болып есептелген. Бұл жерде екі нәрсе бар. Бірі, өртелген тән тура тәңірдің алдына барады, өйткені ол тәңірдің нағыз сипаты болған оттың құдіретімен, жарлықтың күшімен іске асырылған әрекет. Тіке мағынадан айтқанда, тәңірдің өз қолымен, өз қимылымен іске асырылып отырған аса киелі қимыл, тәңірдің өз аясы, өз алақаны. Енді бірі, отқа өртеу пәктік тұрғысынан төтенше шегіне жеткізілген әрекет болады. Себебі, бұл дүниенің лас арнасында өмір сүрген әр пенде күнәдан, ластықтан оңаша бола алмайды. Ал отқа өртеу барысында сол ластықтың барлығы тазарады, күйіп күлге айналады, шын мағынасынан алғанда, бұл жерде лапылдап жанып жатқан дене емес, қайта оның нақтап айтқанда өлушінің бұл дүниеде өткізген күнәлары немесе осы лас дүниеден жұққан пәктіктің құнын кетіретін арамдық екен.

Енді Түркі дүниесіне келер болсақ, бұл ұғым тым арыда жатыр. Әуел десеңіз мындаған жылдардың арғы жағынан кездеседі. Сонан соң бұның қатты асқынған тұсы олардың Шаман дініне сенген кезінде болған. Бұның сарқыншақтары ұлтымыз қазақтар арасында әлі де бар. Мысалы, олар күн тұтылса аса үлкен жамандықтың нысаны деп біледі. Егер күн кешке қарай қызарып, күйіп батса, жер шарында соғыс болады немесе патшаға зорбалаң жетеді

деп түсініп, ебедейсіз алаңдаушылық көзқараста болады. Әрбір жаңа айды алғаш көрген адам айға қарап екі қолын жайып тұрып:

«Ай көрдім, ай көрдім,
Жаңа айды аман көрдім.
Ескі айды есірке
Жаңа айды жарылқа, аллаһу әкбар», –

деп тілек тілеп, өз тілінде сыйыну сипатты сөздер айтады.

Айды нұсқап көрсетпейді, өйткені шаман ұғымы бойынша «Айда бір мыстан кемпір бар екен», ол айды қолымен нұсқап көрсеткен адамды, сол қас-қағым аралықта өзіне бағындыра дуалап, оның кірпігін санай қояды екен. Егер ол санап болды бітті, сол адам табанда жан тапсырады деп, бар рухтарымен сенген. Келін түсіргенде, келінді ең алдымен қара шаңырақтың босағасын аттап, қарт әжелер алып келіп, сол үйдің отына май тастатқызып «От ана тәу! Май ана тәу!» деп тәжім еттіре сыйынған. Қыстаудан көшіп шыққанда қыстау сыртына екі жерден лаулата от жағып, көшті сол оттың екі арасынан өткізген, сонан соң, бұл оттың өз атын атамай, оны «Алау» деп атаған. Баланы бесікке салғанда алдымен бірнеше көпті көрген қарт әжелер құр бесік ішін аршаның жалынымен аластаған да, бұл әрекеттерінің атын «Алас» деп атаған.

Осыдан соң, бұл ұғымдар енді өзімен желілес жатқан төтем ұғымына барып жалғасқан. Бұл тұрғыда олар кез келген нәрсенің өз киесі, тәңірісі, қорғаушысы, панасы болады деп ұққан. Сонан соң, әрбір киелі ардақты, тылсым атты нәрселердің атын тура атауға болмайды, егер оны тура атасақ, оның киесі тұрмысымызды ойрандайды, күйретеді деп шошынған. Осылайша өздері кие тұтқан «Қасқырды» Бөрі, Ит-құс, Серен құлақ деген сияқты аттармен атағанда, жыланды «Абақай» деп атаған. Мұның басты себебі, «Бөріні» «Көкбөрі» деп таңбалап, оны өз жауларын жоюдағы, күйретудегі жорықбасы деп есептеген. Сондықтан әр рет жорыққа аттанған сайын оған сыйынған. Сол сыйынуларының шегіне жеткендігі сонша, жорықбасыларының көзіне бөрінің сұлбасы өздері бет алған ту алыстан көлмендеп көрініп отырған. Егер жорықбасыға бұл сұлба көрінбесе, жорықты сол жерде тоқтатқан немесе кері шегінген. Әрбір киелі батырлардың панасы – бөрі болған. Оны «Батыр иен далада ұйқтап жатқанда, екі немесе бір көк бөрі оның денесінен олай бір, бұлай бір ыршып, ойнап тұр екен» деп аңыз еткен.

Тіпті оның қаншалықты атақты батыр екендігі денесінен арылы-берілі ыршып жүрген бөрінің санымен сәйкестендірген. Тарихта Жәнібек батырдың денесінен екі көк бөрі олай-бұлай секіріп тұрғанын, оның ұйықтап жатқан тұсында сыртынан біреулер көрген деген сөз бар.

Ал жыланды «Абақай» деп атауға келсек, ол да жыланға табынушылықтан шыққан. Оның қазірге дейінгі жұрт арасында қалған бір көрнекті белгісі үйге кірген жыланның басына ақ құйып шығарудан айқын көрінеді. Мұндай кезде қазақтар жыланды өлтірмейді, тіпті оқыстан мысық пен жылан арбаса қалса мысықтың да атын атамай, «Барыс» немесе «Майтабан» деп атайды. Мұның себебі, жоғарыда айтылған төтем ұғымымен табу ұғымына сәйкес болып отырғандығы шүбәсіз. Өйткені, бұл ұғым бойынша барлық нәрсенің өз табынар киесі болады. Оның барлық күш-қуаты, құдіреті сол киесінен келеді деп білгенді. Оның үстіне, бұл киенің атын әрбір мақұлдыққа тиесілі болған киелер өзара біліп отырады. Сондықтан, сол киенің атын атаған заман қарсы жақтан күш-қуат кетеді деп сенеді.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы діни ұғымға байланысты Табу ұғымының шарпыған аясы. Бұл тұрғыда бұл тек Түркі әлемінде ғана өмір сүріп тұрған жоқ, қайта бүкіл дүниенің көптеген жерлерінде, көптеген ұлттарында ортақ өмір сүріп отыр. Атап айтқанда, Табу ұғымын былайша дін тұрғысынан түсіну, Азия, Африка, Америка үндістерінде тұтасымен сақталып отырғаны онша таңсық көзқарас саналмайды.

Енді бұл ұғымның Ислам діні кіруімен бірге бұрынғы діни ұғымнан ұлттық салт-санаға, ұстаным мен ғадатқа, әдеп-иба мен ахлаққа қарай көшкенін қарайық.

Қазақ ұлтында, тіпті тек қазақта ғана емес, бүкіл Түркі ұлттарында иба мен ахлақ, әсіресе үлкендерді құрметтеу, олардың сөзін жерге тастамау, алдарынан көлденең өтпеу әдеп пен ахлақтан асып заңдық ұстанымға дейін жалғасқан. «Адамның кішісі болғанша, иттің күшігі бол» деген тіркес дәп осы ұстанымнан келіп шыққан. Басқаша айтқанда, бір топ адамның ішінде ең кішісі сол топтың күтушісі есебінде болған. Оның таныған-танымағанына қарамай бұл заңдық шөре сияқты рөл ойнаған. Бұл жерде тұрған басты ұғым мынау; үлкенді құрметтеу керек, үлкен адам сенің ұстазың, жолбасшың дегенмен, осы сана үлкендердің кішіге деген аяушылығынан, қуатты тәрбиесінен өзек алған. Сондықтан да кішінің үлкенге деген шексіз сүйіспеншілігі, құрметі орнаған.

Бұл жерде «Үлкен» деген осы ұғым «Ақыл-ес» деген ұғымның айырбасына дейін барған. Қазақтардағы «Ауылда қартың болса, жазып қойған хатпен тең», деуі де осыдан болып отыр.

Енді бұл ұғымның аса көрнекті көзге түсетін бір тұсы, келіндердің ат тергеуінен өте бір жайқынданған мағына алып, өз алдына тапқырлық болып, ел арасына аңыз болып таралып, сол ауылдың келінінің ақыл-есінің қаншалықты екендігін өлшеуге дейін баратындығы. Бұл жөнінде ел арасына ерекше уәкілдік сипатта тараған мына әңгіме бұған аса әдемі дәлел болады. Бір ауылға жаңа түскен келіннің қайын ағаларының аттары; Өзенбай, Қамыспай, Қойшыбай, Қасқырбай, Жебебай, Қайрақбай, Пышақбай...» сияқты болып кете береді екен. Ол тұста келін болған адам бүкіл ауылда үлкендердің атын атамау тиіс екен. Ал, сол келін өзенге шелек көтеріп су алғалы барса, өзеннің арғы жағында, қалың қамыстың бергі жағында, бір қойды қасқыр ұстап қалғанын көреді. Сонан үйге жүгірген келін, тура мағынадан «Өзеннің арғы жағында, топ қамыстың бергі жағында қойды қасқыр ұстап алды, пышағыңызды алып тез жүгіріңіз» деу керек қой, бірақ, бұлай десе, бүкіл ауылдың үлкендерінің аты кетеді. Сонда тапқыр келін: «Ойбай ата, сарқыраманың арғы жағында, сылдырманың бергі жағында, маңыраманы ұлыма басып қалды, жанымаға сүйкемеңізді білеп-білеп алып тез жүгіріңіз» деген.

Бұл әңгімеде ерепайсыз мол шешендік, тапқырлық жатқандығын естіген адамның барлығы мойындайды.

Осыдан-ақ мынадай қортындыға келуге болады. Дүниежүзіндегі басқа ұлттарды былай қойғанда, бұлай дейтініміз олар негізінен «Табу» атты бұл ұғымды кілең діндік тұрғыдан ғана түсінген, сонан да мезгілдің өтуіне байланысты бұл ұғым бұрынғысынан да әлдеқайда әлсіреп тіпті жоғалуға айналған. Ал, бірақ Түркі ұлттарының арасында, әсіресе, қазақ ұлтының арасында бұл ұғым тамаша жаңа мағыналар алып, құлпырып жайнай түскен. Оның үстіне, өзінің бұрынғы діндік қасиетін осы замандық материаны өзек еткен, ортаны қорғау ұғымына қарай бейімдеп жаңа мағынамен сақтаумен бірге, салттық, әдеп-ибаға қарай ойыстырып, құлпыртып жіберген. Мұны мына бірнеше жақтан көруге болады.

Бірінші: адамдарды тапқырлыққа қарай баулыған, сонан да, әр ауылға келін болып түскен жас пенде өзіне келін болудан бұрын ауыл салтын, жұрт ғадетін білу талабын қойған.

Ауылда қандай есім, қандай бөгде ұғым кезігеді соған құлақ түріп, соған алын-ала даярлық жасаған, бас қатырған. Рухын сергек ұстауға, әрқандай жағдайда салттан аттап «Жаман келін» деген ат қалдырмауға тырысқан. Оның үстіне, бұрын-соңды келіндердің, әсіресе, абысындарының қандай ат қолданғанын да зерттеген. Өйткені, әлде кімнің аузынан түскендей біреу пайдаланған тергеу атты қолдануға болмайды ғой, қалай да, тың да жаңа әрі үйлесімді болу керек. Әуел десеңіз, келіннің атаған атынан-ақ сол келіннің қаншалық ақылды немесе ақылсыз екенін бағамдайтын кісілер де болған. Бұл тұста келіндерінің қайындары басты рөл ойнаған, сонымен, ауылдың білікті адамдары мен өзіне соңғы бірнеше қайындарына үйлесімді ат қойып алғашқы сыннан өткенше жаңа түскен келіннің жарқұлағы жастыққа тимеген. Себебі, әрқандай істің бас нәтиженің соңына байлаулы жатады ғой. Міне осы қатаң талаптармен сәйкес жасалған құлшыныс жас келінді еріксіз түрде тапқыр болуға, ақылды болуға жебеген.

Екінші: шешендікке баулыған. Жас келін үнемі рухани дайындықта жүретіндіктен тап бермеде сөз табатын күшті сезгірлікке ие болған. Әлгі қасқыр тартқан қойдың жәйін баяндағандай, тап берме, қысылтаян кезде оқиға да, қисынға да жат келмейтін желдірме баяндаулар жасаған. Сол шешендіктері арқылы оқыс туылған оқиғаларды шашауын шығармай баяндаумен бірге, тыңдаушының да құлақ құрышын қандырып, ой-қисын жақтан сендіре білген. Мұндай келіндер шешендік сынды осы өткелден өту үшін талай мезгіл даярлық жасап, жұрт арасынан көптеген әңгіме, ақылия, нақылдар тыңдағаны, жаттағаны, сол арқылы нені болса да қағып алатын құйма құлақ болып өскені мәлім. Оның үстіне, мұндай кезде оны шешендік жақтан сынаушылар да көп болған. Бұл тыйым сөздердің ел арасына қалдырған басты бір ерекшелігі екендігі бесенеден белгілі.

Үшінші: әдеп-ахлаққа баулыған. Әуел десеңіз, тыйым сөздердің басты ерекшелігінің бірі осы жақта баса көрнектенгені мәлім. Мәселен; Қайын ағаларын «Жақсы аға», «Әулие

аға», деп атаса, қайын сіңлілерін «Еркем», «Ақбала» деген сияқты аттармен атаған. Мұның өзі қарамаққа жай ғана ауыстырып атай салған сияқтанғанымен, іс-жүзінде мұнда терең ахлақ, әдеп-иба жатқандығын біліп алу онша қиын емес. Оның үстіне, бір ауылда түскен келін жалғыз өзі болмаған соң, бұлайша ат қоюға да көп ойлануға әрі бұрын басқалар атамаған аттарды мүмкіндігінше тауып қолдануға керек болады. Түптеп келгенде, мұның өзі де алдыңғы екі ерекшелік шешендік пен тапқырлықтың құрамдас бөлігі есепті рөл ойнайды.

Төртінші: салт-сананы қастерлеуге, ардақтауға баулыған. Қазақ ұлтындағы салт-сана ескі дәстүрмен тығыз байланысып жатады да, алдыңғы буындардың істерімен барып сабақтасады. Сондықтан, әрқандай тыйымдық мазмұндарды жүйелі білу үшін оның салтпен, дәстүрмен қатынасын дұрыстап білу қажет болады. Бұл үшін осыған сәйкес мол білім, жетілген ақыл-ес қажет. Мұның тағы бір жағы Қазақ салттары көбінде дінде ілімдерімен байланысып жататындықтан, екінші бірінде тыйым сөз «Табу» ұғымы кездесіп отырады. Мәселен; семьяны «Отбасы», «Шаңырақ», «Түтін» деп атаудың барлығы да түптеп келгенде сол тыйым сөздерін өндіріп, өңі өзгеріп келіп отырғаны мәлім. Үй иесін, еркегін әйелдердің «Отағасы» деп атауы да осының тіке туындысы.

Салт пен сана бір елдің бүкіл ақыл-есін бейнелейтін үлкен құбылыс. Сондықтан да, салт-сананы және оның өзіндік құпияларын білу тек келіндер жөнінде ғана емес, бүкіл ұлт азаматтары мен азаматшаларына да үлкен сын болып есептеледі. Қазақ келіндері міне осы тұста тағы да өзіндік сын мен сынаққа тап болады.

Қорыта айтқанда, Қазақ ұлтындағы тыйым сөз «Табу» бүкіл ұлттың тапқыр да жасампаз, шешен де шежіре, әдеп-иба, ахлақта жетілген, салт-сананы ардақ тұтқан, басқаша айтқанда, ақыл-есі жағынан жан-жақты жетілген азамат және азаматша болып шығуына үлкен рөл ойнаған, әсіресе, келін сипатындағы әйелдердің осы тұрғыдан атқарған қызметі айрықша.

Әдебиеттер

- 1 Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008.
- 2 Қазақстан тарихы (XVIII ғасыр – 1914 жыл). Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық. Қабылдин З.Е., Қайыпбаева А.Т. – Алматы: Атамұра, 2008.
- 3 Тіл және аударма. –Үрімші: Синцзянь тіл жазу комитеті, 2006, №3.

References

- 1 Zhanuzaqov T. (2008). Qazaq tilinin tusindirme sozdigi. Almaty: Dajk-Press. - 968 b. ISBN 9965-798-99-0
- 2 Qabyldinov Z.E., Qajypbaeva A.T. (2008). Qazaqstan tarihy (XVIII gasyr – 1914 zhyl). Zhalpy bilim беретin mekteptin 8-synybyna arналgan oqulyq. Almaty: Atamura.
- 3 Til zhane audarma. (2006). Urimshi: Sinczjan' til zhazu komiteti, №3.